

עליות וירידות במחיר הכיבוש

מאיה רוזנפלד

הטענה כי השמאל הישראלי נחלש מפני שאינו מתאים את סדר היום שלו ליסודות מרכזיים ומהותיים לכאורה בזהותן הפרטיקולרית של קהילות ושכבות נרחבות בישראל, ובפרט הציבור המזרחי, מתעלמת מהתהליכים ההיסטוריים שהביאו לעליית התמיכה בימין. טענה זו משכיחה, בין היתר, את העובדה כי בשנות התשעים התמיכה בחזון השלום – וגם ההתנגדות לו – חצתה דורות, מגזרים ומעמדות

פברואר 2020

ערך המוסף של הסוציולוגיה ומקור כוחה, לפי הבנתי, הוא ביכולת להציע הסברים סיבתיים לתופעות חברתיות ופוליטיות סבוכות, בלתי מובנות, מפתיעות, או פרדוקסליות לכאורה. יתרונם של סוציולוגים על פני מי שמתבוננים בעולם החברתי-פוליטי בעין בלתי מזוינת אמור לבוא לידי ביטוי בניתוח המדעי הביקורתי, המאפשר לחשוף סיבות סמויות מן העין לתופעות גלויות המאתגרות את החברה ואת המחשבה כאחד, כלומר לתופעות שהן בבחינת "בעיות חברתיות" פתוחות, לא פתורות. פייר בורדייה היטיב לנסח את ייעודה זה של הסוציולוגיה כאשר תיאר אותה כמדע עוכר שלוה החושף את הדברים הנסתרים, המודחקים לעיתים, והמערער תפיסות ומוסכמות רווחות המשרתות את הסדר החברתי הקיים.

מי שציפו כי ניסים מזרחי יספק ניתוח עוכר שלוה של התמורות הפוליטיות המסוכנות שעוברת החברה הישראלית בעשורים האחרונים – ובהן ההתכווצות ההולכת ומתמשכת של השמאל, התרחקות חלקים הולכים וגדלים בציבור היהודי מתמיכה בשלום ישראלי-פלסטיני, ההתנכרות ואף האדישות הכמעט מוחלטת של ציבור זה לעוול השיטתי שגורם משטר הכיבוש לפלסטינים, התעצמות הימין הלאומני, המיליטריסטי והגזעני הדתי והחילוני, הידוק התמיכה של מזרחים עניים במנהיג מושחת עד צוואר

שמקדם ומתעדף את האינטרסים של ההון הגדול, ועוד - התאכזבו מרה. מן הריאיון עימו עולה כי מזרחי כלל אינו מכיר בתהליכים ובמגמות אלו כבעיות, ומן הסתם גם אינו מוטרד מהסכנות הנשקפות מהם.

בהצטמקות השמאל מזרחי רואה עדות והוכחה לחוסר ההתאמה הגדל והולך בין המסרים הליברליים האוניברסליים שהשמאל נושא ובין היסוד המרכזי בזהותן של קהילות ושכבות נרחבות בישראל, ובהן הקטגוריה האמורפית (כלכלית-חברתית ופוליטית) והמתעתעת "מזרחים", שמזרחי מרכיב ומפרק לפי צרכיו. יסוד זה הוא הלאומיות היהודית, "הסנטימנט היהודי" כלשונו, הפרטיקולרי למהדרין. הנה כי כן, שתי "תודעות" (או מערכות ערכים, או תפיסות עולם) מנוגדות מתקיימות להן בקרב האזרחים היהודים בישראל: "ליברליזם", המציב במרכז זכויות אדם, צדק, שוויון ודמוקרטיה, מול "סנטימנט יהודי", המושתת על השיוכיות האתנית-הדתית. מה מקור התודעות המנוגדות הללו? כיצד הן קשורות בהווה הישראלית ובהשתנותה של הווה זו לאורך שנות קיום המדינה? ומדוע נמצאת האחת בנסיגה מתמשכת ואילו השנייה קנתה לה אחיזה בקרב קבוצות וקהילות רבות ורחבות ומוסיפה לשגשג? תפיסת הזהות המהותנית הא-היסטורית של מזרחי אינה מתמודדת עם שאלות אלו, שבמרכזן סוגיית הקשר המורכב בין הווה לתודעה. אצלו התודעות והזהויות קבועות בזמן; המזרחים הגיעו לארץ ממדינות ערב עם "סנטימנט יהודי" לפני שישים או שבעים שנה, וסנטימנט זה נותר הגרעין המרכזי בזהותם גם כיום.

מתפיסת הזהות המהותנית נגזר הרלטיביזם: מזרחי אינו מציע ניתוח סוציולוגי ביקורתי של דעיכת השמאל והתחזקות הימין הלאומני בישראל, אלא "מנרמל" את המגמות הללו באמצעות הרלטיביזם עד אבסורדוס המנחה אותו, ומעניק להן בכך את צדקת הקיום וברכת הדרך. אצל מזרחי האדישות לפשעי הכיבוש משקפת גם היא את השניות התודעתית בחברה הישראלית, שכן עבור חלקים נרחבים בציבור, אלה שאינם מחזיקים בהשקפת עולם שמאלית ובערכים אוניברסליים, לא מדובר בכיבוש. רוצה לומר, הכיבוש הוא בעיני המתבונן. וכמוהו, להבדיל אלף הבדלות, גם העבירות המיוחסות לנתניהו בכתבי האישום שהגישה נגדו הפרקליטות. תומכיו של נתניהו אינם נותנים אמון בפרקליטות; עבורם מנהיגם צח כשלג. עניין של השקפה וזהות.

אולם גם הרלטיביזם אינו מוחלט אצל מזרחי. קשה להשתחרר מן הרושם כי מזרחי, המתעקש על נקודת מבטו המחקרית גרידא, שמח לאידם של אנשי השמאל; הידלדלות שורותיהם מצטיירת מדבריו כ"עונש" הולם לעצם השאיפה של השמאל - המתנשאת והאלימה (לא פחות), לטעמו - להטמיע את השקפת עולמו בקרב מי שנושאים דנ"א תרבותי מנוגד. הטיעון הזה מופרך, כמובן. השאיפה לחולל שינוי תודעתי מקיף בקרב כל חלקי החברה הייתה ועודנה לב ליבה של הפעולה הפוליטית של השמאל בכל מקום בעולם. בלעדיה לא היו קמות תנועות ומפלגות סוציאליסטיות ולא היו מתחוללות המהפכות והרפורמות החברתיות והפוליטיות אשר שינו את פני העולם במאה התשע-עשרה והעשרים.

מה שמביא אותי לסוגיית התודעה הכוזבת, מושג שעצם העלאתו בריאיון עורר את התרעמותו של מזרחי. מזרחי מזהה תודעה כוזבת עם טמטום והיעדר חשיבה עצמאית, ומחמיץ בכך, לטעמי, את אחד הכלים האנליטיים החשובים לפענוח הסתירות במציאות הפוליטית בישראל ובכל מקום אחר בעולם. תודעה כוזבת היא פרשנות שגויה של המציאות הכלכלית-חברתית והפוליטית ושל מיקומו של היחיד

בתוכה. מקורה הוא בקושי הרב, עד כדי חוסר יכולת, של היחיד לראות את המכלול, את המערכת השלמה של הכוחות והיחסים הכלכליים-החברתיים והפוליטיים שבה הוא נתון, בשל פעולתם של גורמים שונים הממסכים את הכוחות והיחסים הללו. מצב של תודעה כוזבת איננו ייחודי לבני מעמד או שכבה חברתית מסוימת אלא הוא מקיף וכולל את כלל האזרחים, מן המעמדות הנמוכים ועד האליטות. פועל תעשייה במדינה מערב-אירופית התולה את אשמת פיטוריו במהגרים שזה מקרוב באו לארצו, הנכונים להציע את עבודתם בזיל הזול, מתקשה לראות את התמונה בשלמותה. קל הרבה יותר להצביע על "האשם המיידית", הפועל המהגר. אך גם העומדים בראש תאגיד ענק להפקת גז או ייצור מכוניות, אשר פועלים לכאורה באופן המושכל ביותר כדי למקסם את רווחיהם, עתידים למצוא עצמם חסרי אונים בפני תוצאות משבר האקלים שמחוללות התעשיות המזהמות שבעלותם.

נשוב לישראל בשלהי העשור השני של שנות האלפיים ולשתי התודעות המנוגדות, זו שבנסיגה וזו שבעלייה, שמזרחי מתקשקש לנתק מהוויית הכיבוש בן 52 השנים. העשורים הראשונים של שליטה צבאית קולוניאלית בגדה המערבית וברצועת עזה היטיבו עם קבוצות ושכבות חברתיות רבות בישראל: ההשתלטות המסיבית על אדמות פלסטיניות בשטח הכבוש פתחה מרחבים חדשים להתפשטות נדל"נית, מרחבים שידעו תנופת בנייה אדירה והציעו "נחלות" בחצי חינם ו"איכות חיים" לעשרות ואחר כך גם למאות אלפים; מניעת פיתוח כלכלי בשטחים הכבושים ופתיחת ענפים בשוק העבודה הישראלי בפני תושביהם הבטיחו אספקה מתחדשת של כוח עבודה זול ונטול זכויות סוציאליות לבניין, לחקלאות, לשירותי הניקיון וההסעדה ולתעשיות עתירות העבודה בישראל, ומילאו את כיסיהם של קבלנים, בעלי עסקים וסוחרים מכל הקבוצות החברתיות. ולבסוף, המערכות והמנגנונים שקיימו את השליטה בפלסטינים ותפעלו אותה - הממשל הצבאי, המנהל האזרחי, בתי המשפט הצבאיים, השב"כ, השב"ס ועוד - ייצרו מקומות עבודה ומסלולי קידום ("קריירות") לרבבות ישראלים. ההתעשרות, הרווחה והניעות כלפי מעלה שהכיבוש אפשר לבני קבוצות חברתיות רבות ומגוונות הם הבסיס המטריאלי להתחזקות הלאומנות והמיליטריזם בישראל של שנות השבעים והשמונים. ואם נחזור לרגע ל"סנטימנט היהודי", אשר לפי מזרחי הוא המרכיב הדומיננטי בישראליות של היהודים המזרחים, הרי ללא התשואה שהניבה השליטה הקולוניאלית בעם אחר ובאדמתו, מרכיב זה לא היה נצבע בגוון הפוליטי הלאומני של תמיכה ב"ארץ ישראל השלמה".

אלא שאליה וקוץ בה. לצד הרווחים הוליד הכיבוש גם את התנגדות הנכבשים, אשר לבשה בהדרגה צביון פוליטי מאורגן בדמות התנועה הלאומית הפלסטינית בהנהגת אש"ף. ככל שהמאבק הפלסטיני לעצמאות סחף אחריו המוניים רבים יותר, ככל שהתעצם והשתכלל, וככל שהתרחבה התמיכה הבינלאומית בו - כך התחוור כי להמשך הכיבוש יש מחיר בחיי אדם, בהוצאות ביטחון ובמעמד בינלאומי, וכי המחיר הזה ילך ויגדל. כדי להסיר את העננה המדאיגה מן האופק ביקשה ההנהגה הפוליטית והצבאית של ישראל לשבור בכוח את ההתנגדות הפלסטינית בגדה וברצועה ולחסל את ההנהגה הפוליטית הפלסטינית ומוסדותיה בלבנון, אבל נכשלה בכך. ניפוץ האשליה ("התודעה הכוזבת") שהשליטה בשטחים תוכל להימשך לעד באין מפריע וחלחול התובנה ש"אין פתרון צבאי" פתחו פתח לשובו של השמאל ושימשו פלטפורמה לניצחונו (הזמני) על הימין.

המפנה המדיני החל להסתמן בשלהי שנות השמונים, על רקע האינתיפאדה הראשונה והתגברות התמיכה העולמית בעניין הפלסטיני, וקדם עור וגידים במחצית הראשונה של שנות התשעים, עם ניצחון מפלגת העבודה בבחירות '92, חתימת ישראל ואש"ף על "הצהרת העקרונות" ומימוש השלב הראשון במתווה אוסלו. בשנים אלו פעל בישראל "מחנה שלום" (רוב הזמן בהובלת תנועות ואנשי ציבור שמשמאל לרבין ולמרבית חברי ממשלתו) אשר קידם את הרעיון כי שלום ישראלי-פלסטיני הוא "אינטרס קיומי" וכי זו הערובה היחידה לביטחונם ולרווחתם העתידיים של כלל אזרחי ישראל. כך למשל, הסיסמה "כסף לשכונות ולא להתנחלויות", שהונפה דרך קבע בהפגנות שמאל (ונעלמה לחלוטין מן הנוף הציבורי בעשורים האחרונים), גילמה את הנחת היסוד שמדיניות ההתנחלות ומדיניות רווחה פרוגרסיבית מוציאות זו את זו. בתוך כך, מדיניות השלום גם קידמה אינטרסים כלכליים של אליטות עסקיות בישראל.

הנה כי כן, המאבק בין שמאל לימין בישראל של שנות התשעים לא ניטש בין "ליברלים" לאנשי "הסנטימנט היהודי" אלא בין מתנגדי הכיבוש ובין תומכי המשך השליטה הישראלית בשטחים הפלסטיניים. העימות הזו בין "מחנה השלום" ל"מחנה הלאומי", שברגע מסוים כמעט והוכרע לטובת הראשון, לא היה מתחולל אלמלא הצליחה ההתנגדות הפלסטינית והתמיכה העולמית במטרותיה הפוליטיות להפוך את המשך הכיבוש מנכס לנטל, הגם שלא לעול כבד; צריך לזכור שגם אז, כאשר הקהילה הבינלאומית הפעילה לחץ על ישראל, היא הוסיפה לחבק אותה, ובשום שלב לא הפעילה נגדה סנקציות כלכליות, מהלך שהיה עשוי להפוך את הנטל לקריטי ולשמש כשובר השוויון האולטימטיבי לטובת השמאל.

חלפו למעלה משני עשורים. מתווה אוסלו עלה על שרטון, מדינה פלסטינית לא קמה והכיבוש נותר על כנו. הפלסטינים מוסיפים להתנגד לו בדרכים רבות ומגוונות, גם אם מאבקם שוב אינו מאורגן ומלוכד כבעבר, וישראל משקיעה אמצעים ומשאבים רבים כדי להכניעם, אם לא למוטט אותם כליל, ולשמר את שליטתה בארצם. אבל זה זמן שהעימות בין "מחנה השלום" ל"מחנה הלאומי" בישראל חדל להתקיים. הימין נמצא בשלטון ברצף כמעט שני עשורים, בעוד השמאל ממשיך להיחלש. אמנם קיימת כיום אופוזיציה חזקה לשלטון נתניהו, שנראה כי צברה די כוח כדי להחליפו, אבל היא איננה נושאת את דגל המאבק למען שלום ישראלי-פלסטיני וההתנגדות להמשך הכיבוש.

מדוע אפוא הצטמק כל כך מחנה השלום הישראלי עד כי המונח "מחנה" שוב אינו הולם אותו? הניסיון לתלות את שקיעתו באי-התאמה של מסר השלום ליסודות תודעתיים פרימורדיאליים מסוימים בבסיס הזהות המזרחית הוא רעיון מופרך ומתנשא, שכן איך נסביר את התמיכה הרחבה ש"מחנה השלום" - ובעיקר חזון השלום עצמו - זכה לה בשעתו? הרי תמיכה זו - וגם ההתנגדות לשלום - חצתה דורות, מגזרים וקבוצות, ובוודאי לא הצטמצמה לציבור "האשכנזי". מכאן שהיא שיקפה את התמורה הפוליטית שהתחוללה בשעתו בישראל; ומתוך כך נשללת תזת מפת הזהויות התת-קרקעית והמעין-גנטית, החסינה בפני שינוי, שמזרחי מציג.

לפיקך השאלה שעלינו לשאול היא מדוע חדלו רבים כל כך בישראל - אשכנזים ומזרחים, תושבי המרכז והפריפריה, מבוגרים וצעירים, בעלי השכלה גבוהה ומעוטי השכלה - לתמוך בשלום ישראלי-פלסטיני. אף כי פילוח לפי קטגוריות כאלה ואחרות עשוי לספק תמונה מורכבת ומרובדת יותר, אני סבורה כי המפתח להסבר טמון במחירו של המשך הכיבוש, אשר הלך ופחת, בניגוד למגמה בשלהי שנות השמונים ובשנות התשעים ובניגוד לתחזיות הפוליטיות שנבנו על בסיס מגמה זו. קריסת מחנה השלום התרחשה בראש ובראשונה בעקבות האינתיפאדה השנייה, אך בשנים שלאחר מכן היא התקבעה בהיעדר אינטרס או דחיפות כלכליים וקיומיים משמעותיים לקידום הסדר מדיני. מחנה השלום התחזק כאשר שלום ישראלי-פלסטיני נתפס כאינטרס קיומי בקרב חלקים נרחבים בחברה הישראלית; הוא התכווץ עד כדי התאיינות כמעט כאשר התחוור כי אפשר גם וגם - גם להמשיך ולשלוט בגדה וברצועה ובחיים של חמישה מיליון פלסטינים החיים בהן, וגם ליהנות מעלייה ברמת החיים וממידה גבוהה, גם אם לא מלאה, של ביטחון אישי.

איך התאפשר ה"פלא" הזה? כדי להבין זאת עלינו לחזור לתגובת הקהילה הבינלאומית למהלכים שישראל נקטה על רקע האינתיפאדה השנייה: ההשתלטות המחודשת על שטחי A בגדה, שמהם נסוגה ישראל בשנות אוסלו, דחיקת תושבי הגדה למובלעות מפוצלות באמצעות משטר המחסומים, הקמת חומת הפרדה והסגר על רצועת עזה, תוך הפרדתה מהגדה. מהלכים חסרי תקדים אלו לא היו צעדי ענישה זמניים בתגובה למתקפות טרור פלסטיניות, אלא רכיבים של אסטרטגיה ארוכת טווח שנועדה לסכל את היתכנותה של מדינה פלסטינית עצמאית. הם שיקפו את השתלטותה המחודשת של הקונספציה הישנה שלפיה לא שלום אלא הכנעתם המוחלטת של הפלסטינים היא שתקנה ביטחון לתושבי ישראל.

אף שפעולותיה של ישראל רוקנו את מתווה אוסלו מתוכן, הפרו את החוק הבינלאומי, מוטטו את הכלכלה הפלסטינית (בעודה בחיתוליה) ויצרו משבר הומניטרי חריף ביותר ברצועת עזה ובקרב אוכלוסיות שלמות בגדה, הקהילה הבינלאומית לא נקטה את האמצעים העומדים לרשותה, אף שיכלה לאלץ את ישראל להשיב את המצב לקדמותו. רוב גדול מהחברות בה אמנם נותר נאמן פורמלית לתמיכה בהקמת מדינה פלסטינית בגבולות '67, ואף עיגן תמיכה זו בהחלטות שונות של או"ם ומוסדותיו ובהמשך הסיוע לרשות הפלסטינית ולסוכנויות הסיוע ההומניטרי, אבל בפועל הקהילה הבינלאומית לא גבתה מישראל מחיר על הטרפוד הכוחני השיטתי של הקמת פלסטין. הגדילה לעשות ארצות הברית, שהמשיכה לספק לישראל מטריית הגנה פוליטית מתמדת במועצת הביטחון של או"ם ומענק צבאי שנתי בהיקף הגדול פי שלושה ויותר מסך כל הסיוע הכלכלי שמקבלת הרשות הפלסטינית מהמדינות התורמות.

כך נוצרה מחדש התשתית לחלחול ההכרה ש"יש פתרון צבאי", כלומר שאפשר להשיג שקט (רוב הזמן) וביטחון (לרוב המוחלט של אזרחי ישראל) ושגשוג (לפחות בחלק מהמזדים) גם בלי שלום, כלומר בלי להפסיק את השליטה בפלסטינים, באדמתם, במימיהם ובשמייהם. זו תודעה מושחתת ומשחיתה שהכתה שורש עמוק בציבור הישראלי בעשורים האחרונים. היא משרתת את השלטון ומלוכה על ידו, וחוסמת את צמיחתה של אופוזיציה אמיתית. אין לה כל קשר ל"סנטימנט יהודי".

ד"ר מאיה רוזנפלד היא סוציולוגית ואנתרופולוגית החוקרת את החברה והפוליטיקה הפלסטינית
בשטחים הכבושים.
